

Marko Stabej
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 811.163.6'26:316.75

Jezik, nazori in nadzor

Jezikovne in jezikoslovne ideologije so kompleksen in nehomogen pojav. Oblikujejo se v odvisnosti od zgodovinskih okoliščin, med seboj so povezane, hkrati pa delujejo razmeroma samostojno in dolgotrajno. Med opaznimi jezikovnoideološkimi potezami v slovenski jezikovni skupnosti so vprašanja ločevanja med domačim in tujim, vprašanje vrednotenja govorcev slovenščine in vprašanje vloge jezikoslovja.

jezikovna ideologija, jezikoslovna ideologija, idealizirani govorec, jezikoslovec vodnik

Ideologies in language and linguistics are a complex and variegated phenomenon. Their formation depends on historical circumstances, they are connected with one another, and at the same time their operation is relatively independent and long-lasting. Language ideology issues observed in the Slovenian linguistic community include the separation between what is domestic and what is foreign, evaluating speakers of Slovenian, and the role of linguistics.

language ideology, linguistic ideology, idealized speaker, linguistic guide

1 Uvod (mora biti)

Jezikovna ideologija v neki družbi in skupnosti je kompleksen in nehomogen pojav. Že samo naravo pojava avtorji pojmujejo precej različno, odvisno od svojih raziskovalnih izhodišč in ciljev (pregled definicij npr. v Petrić 2006: 67–87). Silversteinovo definicijo (iz leta 1979, citirano po n. d.: 83), po kateri je jezikovna ideologija »sistem predstav o jeziku, ki jih oblikujejo govorniki z namenom racionalizirati ali upravičiti načine, na katere sami doživljajo strukturo in rabo jezika«, moramo takoj razširiti z množino – gotovo ne gre le za sistem predstav o posameznem jeziku, ampak o jezikih in medjezikovnih razmerjih v govornem jezikovnem repertoarju in v družbi. Pa tudi ideologij je več; tako kot lahko vsaj v demokratični družbi predvidevamo soobstoj več različnih političnih ideologij (od katerih si vsaj nekatere neposredno nasprotujejo in tekmujejo za večji vpliv v družbi), tako si lahko predstavljamo tudi sočasno različnost jezikovnih ideologij. Seveda političnih in jezikovnih ideologij ne moremo ne enačiti ne med njimi pričakovati vsebinskega ujemanja ali prekrivanja. Tudi ni čisto jasno, ali je res treba govoriti o ideologijah ali bi tovrstne »sisteme predstav« lahko imenovali kar nazori¹ ali stališča,² vendar se zdijo nazori vendarle bolj izrecni in individualni,

1 Če pobrskamo po slovenskem bibliografskem sistemu COBISS, opazimo, da se zveza »jezikovni nazor« pojavlja predvsem v zvezi z rekonstrukcijo pogledov na jezik nekaterih izpostavljenih posameznikov; Dean Komel (2006) piše npr. o Humboldtovem jezikovnem nazoru, Marko Jesenšek (2001) o Slomškovem jezikovnem nazoru in slogu, Jože Rajhman (1998) o Dajnkovem jezikovnem nazoru. Le Fanika Kranjc - Vrečko govori (2010) o jezikovnem nazoru slovenskih protestantov, torej o kolektivu, ki pa je v resnici nazor skupine dejavnih in izpostavljenih posameznikov, ne pa nazor neke družbene skupine.

2 Zveza »jezikovna stališča« po sistemu COBISS ni del naslova nobene bibliografske enote; kot ključna beseda pa se pojavi pri 30 enotah od leta 1999 naprej.

stališča bolj usmerjena in omejena – pa še v naslovu letošnjega Seminarja ni ne enega ne drugega – zato bomo ostali kar pri ideologijah.

Jezikovna ideologija seveda ni isto kot jezikoslovna ideologija. Zadnje je na prvi pogled celo protislovna besedna zveza, saj naj bi jezikoslovje kot znanost temeljilo na teoriji in ne ideologiji. Toda jezikoslovje je v svojih odločitvah, kaj počne, na kakšen način in s kakšnimi cilji, pravzaprav ideološko zaznamovano. Vse te odločitve namreč zgodovinsko gledano (bodisi v okviru večstoletnih jezikoslovnih praks v zvezi z opisovanjem ali normiranjem jezikov bodisi v okviru samostojne jezikoslovne znanosti zadnjih dobrih 200 let) nikakor niso neodvisne od družbenega dogajanja, ampak jih to dogajanje pogojuje. Pri tem ne gre le za kak zelo abstrakten »duh dobe«, ampak za precej konkretnije »sisteme predstav« o tem, kakšna naj družba bo, kakšna je v njej lestvica vrednot, kako naj deluje in kako naj se spreminja (oziroma ne spreminja). Jezikoslovje (kot sama po sebi vsaj zadnjih sto let zelo raznorodna veda) torej iz družbenih ideologij črpa upravičenost svojega početja in na ta način skrbi za svoj obstoj in razvoj. Hkrati pa jezikoslovje s svojim početjem bodisi izrecno bodisi posredno, bodisi hote bodisi nehote tudi sooblikuje in preoblikuje ne le družbene ideologije, temveč tudi družbo samo. Seveda je stopnja vpliva jezikoslovne dejavnosti na družbo v času in prostoru zelo različna; ta zgodba ponuja celo paleto zanimivih razpletov. Na eni strani so izrazite jezikoslovne želje po spreminjanju sveta, ki lahko ostanejo brez pravega vpliva v družbi, na drugi pa jezikoslovne teorije in spoznanja, ki v družbi močno odmevajo, ne da bi bile temu zares namenjene. V slovenski zgodovinski zavesti so med družbeno neuresničeni npr. skrajna jezikoslovna stališča o slovanskem ali ilirskem/južnoslovanskem jezikovnem povezovanju in stapljanju, v svetovnem merilu npr. ideje o tem ali onem dogovornem, umetnem mednarodnem jeziku – pri čemer moramo pripomniti, da so taka stališča že v svoji sodobnosti, zlasti pa za nazaj ponavadi razglašena za neznanstvena, nejezikoslovna, torej jih jezikoslovje samo izloči iz polja znanstvenega, strokovnega v polje (jezikovno) ideološkega. Na ta način se jezikoslovje upravičuje v okviru druge ideologije, ideologije znanosti, katere temelj naj bi bila ravno spoznavna neodvisnost od ideoloških prepričanj ter zavezanost objektivnosti, preverljivosti ipd. Da se tudi ideologija jezikoslovne znanstvenosti (ali njena epistemologija ali paradigma, kakor hočete) spreminja in je odvisna od časa, si bomo ogledali nekoliko kasneje.

Tudi če lahko o jezikoslovnih ideologijah govorimo le pogojno in previdno, vendarle postavljamo tezo, da jezikoslovne ideologije vplivajo tako na jezikovne kot na splošne ideologije. Vzdovod vpliva je več, od jezikovnih priročnikov, jezikovnih storitev do jezikovnega (in splošnega) izobraževanja, ki se zdi še posebej zanesljiva in dolgoročno učinkovita pot. Kar se Janezek nauči misliti o jezikih, to Janez o njih misli. Tudi če kot odrasel živi v popolnoma drugačnih družbenih okoliščinah, kot je v njih odraščal. Torej smo postavili še eno tezo: jezikovne ideologije so sicer pogojene z jezikoslovnimi in drugimi ideologijami, obstajajo pa razmeroma samostojno in se spreminjajo počasi.

2 Jedro (problema)

2.1 Čist, brez tujk

Ko sem pred leti ob selitvi našel in nostalgичno prelistaval svoje zvezke pri predmetu slovenščina od petega do osmega razreda osnovne šole (1975–1979), sem v njih periodično zasledil z roko prepisan ocenjevalni obrazec govornih vaj. Vsak učenec je moral enkrat letno imeti govorni nastop

na izbrano temo, vsi sošolci pa smo morali vsak nastop opisno oceniti po določenih rubrikah. Med rubrikami je bil poleg drugih predviden tudi *jezik*. In vsaj jaz sem čisto vsakokrat pri tej rubriki pripisal: »čist, brez tujk«. Ne spominjam se, ali sem se tega spomnil sam ali je šlo za učiteljičin predlog. Ne glede na to, od kod je prišla ta oznaka, je mogoče zanesljivo domnevati, da neke referenčne, oprijemljive, zanesljive predstave, kaj naj bi zares pomenila, nisem imel. Zelo jasno pa je bilo sporočilo, da je mogoče (ali celo treba?) jezik kot pojav deliti na dve množici: na eni strani je dober jezik, čist in brez tujk, na drugi strani pa slab, nečist, onesnažen s tujkami. Dodatni spoznavno-čustveni zaplet izhaja iz tega, da seveda take delitve znanstveno gledano ni mogoče objektivno in zanesljivo opraviti, vendar tega Janezek, otrok, ne ve – in posredno tudi Janez, nesamozavestni odrasli nejezikoslovni govorec slovenščine, ne. Ker torej oba verjameta, da je delitev na čist in nečist jezik možna in potrebna, hvaležno in pokorno dopuščata, da delitev namesto njihju opravlja nekdo, ki je po njunem za to usposobljen. Mandat za otroke imajo učiteljice in učitelji, za odrasle pa lektorice in lektorji (pri dejansko pišočin) oziroma jezikoslovci in jezikoslovke tako na splošno.³

2.2 Povej mi, kam spadaš, in povem ti, kaj govoriš

Zanimivo vprašanje je, kako ideologije sodelujejo pri oblikovanju, preprečevanju ali razgrajevanju jezikovnih skupnosti, pa tudi pri njihovem vzdrževanju (obsežno o tem razpravlja Škiljan, 2002). Jezik, ki hkrati povezuje in razdvaja, je že v svetopisemskih razsežnostih paradoks – večjezičnost kot božja kazen za človeško babilonsko špirjenje in hkrati binkoštna božja milost za prepričljivejše širjenje božje besede vsem jezikovnim skupnostim po svetu se sicer post festum lahko zaokroži v koherenco zaporednosti. Utemeljevanje jezikovne raznolikosti v božji enotnosti (in torej upravičevanje oblikovanja nove pisne jezikovne skupnosti) je bilo zelo pomembno tudi za slovenske protestante pri začetku slovenščine v knjižni rabi (Ahačič 2007).

Kaj je v jeziku, v diskurzu še naše, torej, kdo in kaj še sodi v naš jezik in našo jezikovno skupnost in kaj ne več, kaj je njihovo in kaj ne več – to se zdi večno vprašanje, vsaj v takih jezikovnih skupnostih, kot je slovenska. Odgovori so problematični tako pri uvrščanju govorcev v neko jezikovno skupnost kot pri uvrščanju besedil oz. jezikovne podobe govornih dejanj v nek konkretni jezik, saj vsaka stroga delitev ob (fizični ali konceptualni) meji povzroča nasilno ločevanje. Pri takih razvrstitvah ponavadi ni veliko prostora in razumevanja ne za hibridne jezikovne identitete ne za jezikovno hibridne diskurze. Zato ni težko najti tavitoloških definicij slovenščine kot jezika, ki ga govorijo Slovenci (npr. Dular 1974: 57). K pripadnosti govorcev se bomo še vrnili, na kratko pa si oglejmo, kako nemočen je nek sodobni poskus natančnega določanja meja slovenskosti jezikovnih znakov. O tem se lahko prepričamo v dokumentu z zapletenim naslovom *Navdilo o ugotavljanju jezikovne ustreznosti firme pravne osebe zasebnega prava oziroma imena fizične osebe, ki opravlja registrirano dejavnost, pri vpisu v sodni register ali drugo uradno evidenco*.⁴ Ta dokument naj bi

3 Pri tem ni edina težava, da objektivno ločevanje med domačim in tujim v jeziku ni uresničljivo; večja težava je to, da ima v metajezikovni zavesti govorcev pomembno mesto in večjo težo razmišljanje o nasprotju domače : tuje (z vrednostma dobro : slabo, nebo : pekel). Razmišljanje o drugih pomenskih in pragmatičnih razsežnostih jezikovne spoznavne dejavnosti, npr. o razumljivosti/nerazumljivosti, prepričljivosti/neprepričljivosti, vljudnosti/nevljudnosti ipd. se zdi na tej lestvici precej nižje.

4 Uradni list RS, št. 53/2006 (<http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200653&stevilka=2280>).

reševal zadrege v zvezi z zahtevo *Zakona o javni rabi slovenščine* (2004),⁵ če poenostavljeno parafraziramo, da mora biti taka firma v slovenščini. Navodilo, uradno sprejeto dve leti po zakonu, pa zadrege ni rešilo, temveč jo je stopnjevalo. Kriteriji slovenskosti imen (lastna imena so v besedišču itak zelo posebna in manj standardizirana množica od občnih imen) so bolj ali manj tavnološki. Na standardne jezikovne priročnike se pri razsojanju imen ne da zanašati. Tudi če vsebujejo lastnoimensko gradivo, seveda ne morejo opredeljevati **novih** poimenovanj, kar vsaj nove firme gotovo so. Poleg tega se priročniki standardnega jezika, razumljivo, v glavnem ukvarjajo le s standardnojezikovnimi izrazi, kar je ne glede na družbeno prestižnost vendarle le podmnožica jezikovnega kontinuuma slovenščine. Zato ostane le tavnološka opredelitev: slovensko je, če je bilo v slovenščini že uporabljeno, z drobnimi (in smešnimi) omejitvami. Korpusni in drugi spletni podatki o besedilih v slovenščini sicer na prvi pogled tako določitev vsaj metodološko omogočajo; toda tudi tu pridemo samo do podatkov o omejeni podmnožici slovenščine, ne glede na to, kako obsežne podatke imamo. In tudi tu seveda ne moremo najti nečesa, kar je resnično novo. Na koncu nam torej ostane samo »znanstvena« določitev: če torej imen firm ne najdemo v gradivu, »se njihova ustreznost ugotavlja na podlagi njihove systemske skladnosti s splošno uveljavljenimi slovenskimi besedami ter nespornimi slovničnimi in izraznimi možnostmi«. Smisel celotnega *Navodila* naj bi bil ta, da ga lahko kot kriterij uporablja uradnik registracijskega sodišča pri vpisu imena nove firme v uradno evidenco. Uradnik seveda ne more razsojati o jezikoslovni »systemske skladnosti« in tudi težko najde objektivni odgovor, katere slovnične in izrazne možnosti slovenščine so sporne in katere ne. Ostane upanje, da zna kaj takega zanesljivo narediti vsaj jezikoslovec. Ta pa seveda zna o zadevi učeno razpravljati, na koncu pa se vendarle odloči najbrž vsaj toliko po lastnem okusu kot po objektivnih pravnih in znanstvenih merilih.

2.3 Abstraktni sistem v konkretnih rokah

Zveza »systemska skladnost« je povezana s saussurovskim spoznavnim rezom v jezikoslovju, s pojmovanjem jezika kot abstraktnega sistema. Rez je poleg razkrivanja dragocenih novih obzorij pri teoretičnem dojetanju človekove jezikovne in semiotične dejavnosti nasploh povzročil tudi neželene stranske učinke, po farmacevtsko – ali kolateralno škodo, po vojaško. Stranski učinek je dvojne narave: po eni strani v jezikovnoideološki predstavi, da je posamezni naravni jezik apriorno nekaj enovitega, zaokroženega, zamejenega, ob vsej notranji razslojenosti. Tako predstavo so sicer že precej pred Saussurom privzele prednacionalne in nacionalne filologije. Toda opisni strukturalizem (z metodološko izločitvijo netipičnega in neregularnega, povezanega s konkretnimi govorniki in govornimi dejanji) je predstavi podelil status znanstvenosti in jo utrdil, tudi če česa takega sploh ni hotel. Drugi stranski učinek je možnost nadaljnega posrednega vrednostnega razslojevanja govorcev znotraj jezikovne skupnosti. Tudi strukturalistično ugotavljanje abstraktnih »systemske lastnosti« se vsaj posredno (saj jezikovnega sistema samega vendarle ni mogoče nikjer videti v živo) naslanja na jezikovno produkcijo, vendar praviloma brez upoštevanja kakršnekoli statistične reprezentativnosti vzorca, z visoko stopnjo dekontekstualiziranosti – ali izraženo neposredno: jezikoslovec o abstraktnih lastnostih jezika sklepa pretežno po samospraševanju

5 Uradni list RS, št. 86/2004 (<http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200486&stevilka=3841>).

svoje jezikovne zmožnosti in morda še zmožnosti nekaterih izbranih drugih govorcev. Ta izbor je poleg merila dostopnosti (recimo *kolega v kabinetu*) ponavadi zaznamovan tudi vrednostno, ideološko. O tem, kako se kaj »sistemske« (torej takorekoč naravno) reče, jezikoslovci prav gotovo ne bodo spraševali tujih govorcev proučevanega jezika. Tudi domači govorniki običajno niso vsi primerni; dvojezični govorniki (v tradicionalnem smislu, torej tisti s področij, kjer stalno sobivata dve jezikovni skupnosti) že ne; tudi drugi govorniki (razen posebnega kroga izobražencev), ki so pogosto vpeti v tujejezično sporazumevanje, ne – vse jasno z domnevo, da njihov jezik zaradi vpliva drugih jezikov ni več tisti čisto pravi. Problematični so tudi govorniki nekje vmes, ki v svoji vsakdanji govorni produkciji niso ne »blizu« narečja ne »blizu« knjižnega jezika. Konec koncev se tako izkušenemu jezikoslovcu strukturalistične standardološke smeri kot dialektologu in historičnemu jezikoslovcu na pot spoznavanja prikrade še ena skušnjava: da na podlagi obsežnega poprejšnjega védenja že vnaprej trdno domneva, kaj bo našel na sicer raziskovalno še neodkritih področjih. Tej spoznavni pasti se raziskovalci težko popolnoma izognejo. Če pa se vanjo nenehno zapletajo, potem je njihovo početje res bolj ideološke kot pa znanstvenospoznavne narave.⁶ Po Blommaertu (2010) naj bi bila celo sodobna sociolingvistika kot veda, ki naj bi se izrazito ukvarjala tudi z družbenimi vidiki jezika, pretežno zaznamovana s togim pojmovnim okvirom, ki jezikovne pojave in skupnosti pretežno umešča v statičen okvir družbe, časa in prostora, čeprav je bivanjska, sporazumevalna in jezikovna realnost obsežnega dela sodobnega človeštva izrazito spremenljiva, dinamična.

2.4 Kdo je torej mar?

2.4.1 Geologija, sol in cvet

Josip Vidmar (1932: 21) si je v knjigi *Kulturni problem slovenstva*, ki je nastala v viharnih časih iskanja in potrjevanja slovenske narodne in politične identitete v jugoslovanskih okvirih, takole zamišljal zgodnje nastavke slovenske narodnosti:

Če si hočemo predstavljati vznik svoje narodnosti, si ga moramo nekako takole: ker so Slovenci prišli prvi izmed južnih Slovanov v svoja sedanja bivališča, je gotovo, da so prišli vanja kot prva straža slovanske mase, morda in najbrže kot skupina najsorodnejših in najbližjih rodov. Prišli so v naše sedanje pokrajine kot Sloveni, to se pravi kot nediferencirani člani prvotne velike slovanske skupnosti. Naselili so se v zelo goratem in izoliranem svetu, ki jih je odrezal od Slovanov na jugu in na vzhodu. Živeč v Alpah, v katerih ni živel noben drug slovanski rod, v posebnem podnebjju, na zemlji, ki hrani drugače in ki ima drugačen geološki in oblikovni značaj, in še v drugem političnem in kulturnem svetu kakor bratski rodovi na jugovzhodu, so se polagoma razvili v posebno, zaključeno enoto, ki je ostala v rahlih stikih s sosednimi Hrvati samo na vzhodni periferiji. Vse te naravne, usodne in zgodovinske moči so v stoletjih izpremenile in preoblikovale prvotni značaj in jezik tega ljudstva drugače nego so pretvarjale druge moči njihove slovenske sosede in brate. Tako je iz njih polagoma nastala zaključena narodna enota Slovencev, ki se je določno zavedela svoje samobitnosti in svojega imena najkasneje že v šestnajstem stoletju, in sicer tudi svoje samobitnosti v razmerju do drugih južnih Slovanov.

⁶ Čeprav je tudi znanstvenost, kot smo že omenili, prav tako neke vrste ideologija.

To zgodnjo anamnezo slovenstva v nadaljevanju Vidmar dopolni z neke vrste diagnozo (n. d.: 46):

Inteligenca, ki je ne pojmem tako, kakor se ta beseda običajno uporablja, namreč v smislu vsega pol izobraženega in šolsko izobraženega sloja, marveč kot sol in cvet naroda, kot vrhno plast, ki ustvarja kulturo, ta inteligenca čisto izhaja neposredno iz ljudskih množic. Zato ima vselej živ stik z duhom svojega naroda. Če pa bi ji tega stika ne dajalo neposredno prihajanje iz ljudstva, bi ji ga nudila lastna prebujena in visoka duševnost, ki vidi navznoter in ki lahko odkriva zakonitost narodnega značaja v lastnem srcu. Kajti rekli smo, čim globlje je človek občutljiv, tem trdneje bo zvest svoji narodnosti, tem silneje jo občuti in spozna v samem sebi. Ta sloj višje inteligence je najzanesljivejša opora narodne eksistence, kajti izven svoje narodnosti mu ni življenja. V nji prihaja temni in instinktivni element notranje sorodnosti do jasne zavesti in do jasnega izraza ter prebujajo isto zavest in spoznanje o skupni naravi v širših slojih, v katerih se poraja in obnavlja. Tako je z narodno zavestjo in zvestobo v obeh skrajnih plasteh. Med njimi leži srednji sloj, polinteligence in meščanstvo. To živi navadno odtrgano od prirode, prav tako pa ni dovolj notranje prebujeno, da bi moglo živeti pomembno in samostojno notranje življenje. Odtujeno je naravi, a prav tako duhu. Zato ne prejema njegova narodna zavest in vest podkrepitve ne od enega ne od drugega. To je sloj, ki se najlaže potuji. Njegov najvišji pojem je korist; kjer jo sluti, tam je voljan zatajiti svojo narodnost, za katero ga je prav tako lahko navdušiti, kakor jo lahko tudi izda.

Kdo je torej tisti, ki po takem prepričanju v narodni skupnosti največ šteje? Čeprav Vidmar v navedenih odlomkih jezik omenja le enkrat, lahko sklepamo, da ima glede na domnevno jezikovno-kulturno naravo slovenske narodne skupnosti tisti, ki v njej največ šteje, tudi največjo jezikovno težo. Kdo so torej pravi, najboljši, najbolj zanesljivi govorci slovenščine? To so po eni strani redki vrhunski intelektualci, sol in cvet naroda, po drugi strani pa ljudske množice. Vse vmes je pokvarljena roba. Ne da bi imeli čas in prostor za natančnejše utemeljevanje s statističnimi podatki, lahko zanesljivo domnevamo, da je zgodovinsko gledano demografski delež te *vmesne* množice v slovenski narodni skupnosti nenehno naraščal. Še v 18. stoletju je takorekoč ni bilo; France Kidrič (1929–1938) je v svoji obsežni monografski obdelavi razsvetljenstva na Slovenskem poimensko navedel bolj ali manj vse posameznike, ki so se tako ali drugače dejavno udeleževali novodobnih začetkov slovenstva. Vse drugo je bilo ljudstvo (če odštejemo neštivilno množico plemstva in heterogenega meščanstva). V drugem desetletju tretjega tisočletja se zdi, da smo *vmes* takorekoč vsi. Ljudstva več ni. Pretendentov za vrhunske intelektualce pa je sicer precej, vendar imajo (imamo) težave s splošnim družbenim priznavanjem svojega zelenega statusa, še posebej v sodobnih krikonomenedžerskih varčevalnih evropskih razmerah. Nam lahko jezikovna ideologija pomaga pri boju za status in prestiž v skupnosti? Zelo odprto vprašanje je, kako je s tem v sodobnosti, delni odgovor je – v zelo omejenem obsegu; da pa je to veljalo v preteklosti, je nemogoče zanikati.

2.4.2 Jezikoljubni bralec, slovnica in drhal

Enega zelo dobrih, zgoščenih pričevanj oblikovanja jezikovnih ideologij na Slovenskem predstavlja uvod v Pohlinovo slovnico *Kraynska Grammatika* (1768, 2003). Uvod je naslovljen na »jezikoljubnega bralca« in utemeljuje odločitev za izdelavo slovnice. Po uvodni apoteozi jezika nasplah in vsakega jezika posebej se Pohlin tematsko omeji: »[t]ukaj pa obravnavam samo naš deželni jezik, ker sem si v korist domovine in za obnovo skoraj docela izprijenega kranjskega jezika [...] sam

naložil breme, da bom sestavil pravo slovnico« (n. d.: 202). V citatu najdemo vsaj dve pomembni jezikovnoideološki domnevi: da je uspešno slovnično dejanje povezano z blagostanjem domovine (posledično je slovničar zato posebno zaslužen mož) in da je treba s slovnico jezik popraviti, saj se je pokvaril (oziroma kot bomo videli kmalu, so ga pokvarili govorniki). Dva nadaljnja odlomka govorita neposredno o tem (n. d.: 206):

Seveda je slovnica prav dobro sredstvo za ohranitev jezika. Naš tako plemeniti, tako koristni, tako sveti jezik je v naši vojvodini Kranjski v zadnjih letih tako opešal, da se česa takega ne bi mogli spomniti niti najstarejši Kranjci. Kaj je tega krivo? Eden od vzrokov je ta, da ni bilo nobenih pravil, nobene slovnice, kjer bi se dalo poiskati in najti, kaj je prav. Mnogi, ali po pravici povedano, vsi so vzdihovali po slovnici. Jaz tudi. Vidimo, da v vseh drugih jezikih skoraj vsako leto pride na svetlo nova slovnica.

[...]

Končno naj povem, da se glede narečja in izgovarjave nisem ravnal po nobeni določeni pokrajini. V tem sledim učenjakom in jezikoslovcem, ki znajo besedo ceniti in sprejemati. Čvrsta šola je tista, ki ima zanesljiva pravila. **Drhal govori po mili volji, kakor se ji zdi, zato kvari jezik.** (Okrepil M. S.) Zaradi tega pa se ni treba bati, da preprost človek ne bo sprejel dobre in pravilne besede ali je ne bo razumel.

V prvem odstavku imamo zanimivo množico pridevnikov s pozitivno vrednostjo, ki določajo jezik: *plemeniti, koristni, sveti*. Pohlin torej združi dvojnost funkcionalnega (koristni) in simbolnega (plemeniti, sveti), ki v jeziko(slo)vnih ideologijah igrata glavni vloži še danes. O zapleteni naravi razmerja med regionalnim in skupnim, knjižnim v slovenščini, ki je tudi eno od pomembnih jezikovnoideoloških žarišč v slovenskem prostoru in ga v uvodu naččenja tudi Pohlin, zaradi pomanjkanja prostora ne bomo razpravljali. Precej nemoderna pa se zdi na prvi pogled v odlomku izjava o drhali, ki s svojim nenadzorovanim govorjenjem kvari jezik. Nemoderna v luči kasnejšega romantičnega idealiziranja preprostega, pristnega govornika, ki naj bi bil edini vir pravega, čistega jezika, ta pa naj bi bil zakladnica posebnih pogledov na svet, miselni inventar neke skupnosti, ki je prav po teh pogledih in inventarju nekaj posebnega, drugačnega od drugih skupnosti.⁷ Tak idealni govorec je prodrl tudi v jezikoslovno ideologijo, kar ni nič čudnega, saj se je jezikoslovje takrat šele začelo uveljavljati kot samostojna veda. Idealiziranje prvinskega govornika in na njem temelječo jezikovno ideologijo je satirično obravnaval France Prešeren v pesnitvi *Nova pisarija* (1831). To je, posplošeno rečeno, počel z nasprotnega jezikovnoideološkega stališča, ki ga morda lahko označimo s prisposodobom, da jezik ni ruda, ki se izkopava iz govorcev, temveč dobrina, ki se oblikuje v rabi.

2.4.3 Ni vse jezik, kar se govori

V drugi polovici 19. stoletja, ko je politična potreba po javnem uveljavljanju slovenščine (s ciljem oblikovati slovensko narodno skupnost in njeno javno enojezičnost) prinašala tudi izrazitejšo potrebo po standardiziranosti slovenščine in javnega diskurza v njej, sta v prevladujočem delu jezikoslovne ideologije kot verodostojna vira jezikovne standardiziranosti obveljali dve načeli: pristni govor slovenskega ljudstva in preverjeni zgodovinski rodovnik jezikovnih izrazil. Ponazorimo to

⁷ Jezik postane s tem »živ organizem« (kar je še danes priljubljena metajezikovna metafora), preprosti, pristni govorniki so zdrave celice organizma, razni večjezični govorniki pa vsaj divje meso, če že ne rakavo tkivo tega organizma.

z dvema primeroma. Prvi je iz znamenite Levstikove feljtonske razprave *Napake slovenskega pisanja* (1858).⁸ V uvodu Levstik zatrdi: »Ni še dospelo naše slovstvo do tiste stopinje, da bi se človek do dobrega izučil jezika iz golih knjig; zaklad slovenščini je zmirom še kmet in ljudstvo zunaj mesta.« Toda v tem zakladu nikakor ni vse zlato, kot vidimo v nadaljevanju:

Kolikokrat smo uže slišali in brali, da: »*znam*« se pravi »*sciou*«, pa ne: »*possum*«; vender si tega ne moremo vteptati v glavo; enaki smo otrokom, ki se učijo slovnice. **Vem, da slišiš tudi kmeta časi: »To ti zna škodovati.« Ali vprašam: kaj moramo pobrati vso sodergo po vsih kotih?** (Okrepil M. S.)⁹

Za razsojanje, kaj je torej pri kmetu in ljudstvu zunaj mesta vredno in kaj ne, je potrebno imeti neka zunanja merila. Katera so, jasno dokazuje drugi primer iz uvoda v prvo veliko slovensko leksikografsko delo 19. stoletja, Cigaletov nemško-slovenski slovar (1860: X):

Pri svojem delu sem izhajal iz primerjave vseh slovanskih narečij, kar je po mojem prepričanju edino pravo izhodišče. Po eni strani omogoča spoznati resnične značilnosti vsakega izmed njih, po drugi strani pa nas obvaruje pred prezrtjem ali celo občudovanjem nekaterih poganjkov, ki so posledica tujega vpliva in jih je treba iztrebiti, čeprav jih ljudstvo uporablja, saj nasprotujejo slovanskim jezikovnim zakonom. (Prevedel M. S.)

Tukaj že lahko slutimo povratek v izrazit dvom glede načelne verodostojnosti ljudske rabe jezika – bolj ko se je razvijalo primerjalno zgodovinsko (slovansko in indoevropsko) jezikoslovje, bolj je ljudski jezik postajal le sekundarni vir, namenjen predvsem raziskovanju in utemeljevanju zgodovinskega razvoja jezikovnih oblik, ni pa bil samostojni predmet preučevanja ali vir normativnih rešitev. Tako nas ne čudi izjava Antona Breznika iz uvoda v šolsko *Slovensko slovnico* (1916: 6):

Glasove in oblike, ki se ločijo od žive govornice v narečjih, določa **pravopis**, pravopis pa določa **obča raba**; pisati se smejo samo taki glasovi in take oblike, katere je sprejela večina pisateljev. Pravopis ni plod znanstvenih raziskav, zato je nedosleden in pomanjkljiv. [...] K pravopisu pa ne spada raba jezika v širšem smislu, t. j. skladnja, stavčni ustroj, slog, besede in rečenice. To se ne ravna po občni rabi ali večini pisateljev, temveč po jezikovni znanosti, ki preiskuje, kaj je dobro slovensko in kaj ni. [...] Glasovni in oblikovni sestav ter skladnja (= **slovnica** v ožjem pomenu) je nekako ogrodje jezika in ga pisatelji ne morejo spreminjati. Spreminjati in bogatiti pa se dajo besede in rečenice. Pisatelj jih rabi lahko v takem pomenu, kakor se splošno rabijo med narodom ali pa jih rabi v prenesenem pomenu.

Tu torej vidimo, da je bila jezikoslovna znanstvena ideologija na začetku 20. stoletja utemeljena na potrebi po vrednostni sodbi – »znanost preiskuje, kaj je dobro slovensko in kaj ni« (pustimo ob strani posredno sklepanje, da torej obstaja tudi slabo slovensko, čeprav prinaša zelo zanimive vidike). Vidimo tudi, da imajo nekaj malega pravic do preoblikovanja jezika kvečjemu pisatelji, do razsojanja, kaj je prav in kaj ne, pa edino znanstveniki jezikoslovci.

⁸ Navajam po Wikiviru (http://sl.wikisource.org/wiki/Napake_slovenskega_pisanja).

⁹ Zanimiva je večpomenskost besede sodrga. Sodeč po Pleteršnikovem slovarju (in z uporabo pomenskih definicij v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*) pomeni 1) padavino (= sodra), 2) navlako oz. šaro, 3) ničvredne, malovredne ljudi. Levstikovo uporabo besede sodrga lahko torej razumemo kot igro navidezne depersonifikacije, označuje šaro po kotih, hkrati pa negativno označuje tudi tiste, ki to šaro pri govoru uporabljajo.

2.5 Jezikoslovec vodnik

Zaradi vsega povedanega se je izoblikovala še ena izrazita jezikovnoideološka poteza v slovenski jezikovni skupnosti: zamišljena inštitucija *jezikoslovca vodnika*. Avtor besedne zveze je menda Jože Toporišič, ki je v svojo *Enciklopedijo slovenskega jezika* (1992: 74) vključil geslo *jezikoslovci vodniki*: »To so jezikoslovci, ki ustvarjajo trajna dela na raznih jezikoslovnih področjih«. A inštitucija ima širši pomen od enciklopedijske definicije – sklepamo lahko, da jo je skušal Toporišič omejiti na poklicne znanstvene jezikoslovce in tako odreči pravico do jezikovnega vodništva raznim nejezikoslovnim levstikom (gradišnikom, modrom in podobnim), ki so imeli (in še imajo) v slovenski jezikovni skupnosti s svojimi jezikovnimi ideologijami in domnevnimi praktičnimi jezikovnimi nasveti velik odmev (prim. Kalin Golob 1996); v istem viru jih imenuje Toporišič kot predstavnike jezikoslovnega ljubiteljstva. Toporišičevo definicijo jezikoslovcev vodnikov je pred kratkim pomensko razširil in jo natančno ubesedil Marko Jesenšek (2012: platnice):

Iz preteklosti se učimo za prihodnost. Slovensko jezikoslovje je imelo v vsakem obdobju jezikoslovca vodnika, ki je znal in zmozel pozitivno usmerjati razvoj slovenskega jezika, imelo pa je tudi ljudi, ki so tem vodnikom sledili in skrbeli, da se je slovenistično jezikoslovno vedenje pravilno in na razumljiv način posredovalo učencem, študentom in vsem zainteresiranim. Ne enih ne drugih med Slovenci nikoli ni bilo v izobilju, pa vendar dovolj, da se je slovenski jezik razvijal dobro in v pravo smer.

Jezikoslovci vodniki naj bi torej vodili slovenski jezik v pravo, pozitivno smer, in pri tem naj bi imeli svoje zveste slednike. Kje je pri vsem tem vloga jezikovne skupnosti, pa tudi družbe v širšem smislu? Moramo tudi vsi govorci in govorke slovenskega jezika slepo slediti vodniku in njegovim pomočnikom, če hočemo biti dobri, pravi pripadniki skupnosti? Smo le pripadniki ali morda celo podaniki? Tudi standardni jezik v takem okviru ni nekaj pretežno dogovornega, funkcionalnega, koristnega, temveč nekaj dogmatičnega. Dogmatična opredelitev jezikovne skupnosti pa v sodobnih razmerah ni dobra popotnica za njeno vitalnost, saj se ljudje v njej ne počutimo kompetentno in svobodno. Kljub temu so s težko doumljivo dogmatičnostjo, skoraj enigmatičnostjo zaznamovani tudi sodobni kritični razmisleki o problematiki slovenske jezikovne skupnosti, npr. Vidovič Muha (1999: 20):

V čem vidim danes bistveni problem slovenščine? Predvsem v dejstvu, da mnogi ne znajo ali celo nočejo biti v svojem jeziku, da svojega jezika ne sprejemajo kot samoumevno, naravno danost, da bežijo iz svojega jezika. Kam? Koliko jih je, ki so res lahko svobodni zunaj njega? Skrajni čas je, da se otroci v šoli najprej učijo povedati, biti v svojem jeziku resnični, to kar so; menim, da če bi se zgodil ta kakovostni premik, bi bilo veliko manj begov iz jezika in iskanja samopotrditev v kateremkoli tujem jeziku, ki daje občutek trenutne svobode.

3 Sklep (tudi mora biti): ideologija ali teologija?

Predstava jezikoslovca vodnika s svojimi učenci seveda neposredno spominja na Kristusa in apostole. Ali tudi pripadnost jeziku in jezikovni skupnosti deluje podobno kot verska pripadnost? Če je cilj krščanske vere odrešenje, zveličanje in večno življenje, se vprašamo, ali ima tudi zvesta pripadnost jezikovni skupnosti kak podoben cilj? Je to večno življenje jezika in jezikovne skupnosti?

Ta cilj zgodovinsko gledano zaenkrat še ni uspel nobenemu jeziku; torej je jezikovnoideološka skrb za jezikovno skupnost bolj podobna človekovemu posvetnemu prizadevanju za čim daljše in čim bolj polno življenje, z zavedanjem umrljivosti? Jesenškov navedek lahko v tej luči beremo kot pomirjujočo optimistično napoved: če bomo tudi v prihodnosti sledili jezikoslovcem vodnikom, bo z jezikom in z nami še dolgo vse v redu. Najdemo pa tudi zelo drugačne, črnoglede napovedi; jezikoslovec Janez Orešnik, akademik in zaslužni profesor Univerze v Ljubljani, je že pred dvema letoma označil bližnji konec slovenskega jezika, slovenskega naroda, slovenske države – in najbrž posredno tudi jezikovnih ideologij na Slovenskem (Orešnik 2010: 147):

Moj žalostni sklep je, da se je razpadanje slovenščine v javni rabi že začelo. Nobene resnične poti ne vidim, po kateri bi tak razvoj preprečili. Slovenščina je že v odhajanju in z njo začenja žal odhajati v preteklost tudi slovenski narod. Slovenskega naroda čez 100–150 let ne bo več in tako bo izginil tudi konstitutivni razlog za obstoj države, v kateri bi bila slovenščina državni jezik. Moja bolečina je velika. Uboga naša materinščina.

Morda gre res za bolečino – morda za provokacijo. Vsekakor tudi ta navedek posredno dokazuje, da jezikovne in jezikoslovne ideologije so, da jih je vredno raziskovati, bodisi zaradi globljega razumevanja človeškega bivanja v skupnosti bodisi zaradi takega ali drugačnega uporabnega cilja, recimo izboljševanja ali podaljševanja življenja neke jezikovne skupnosti. Tale spis je pri tem le droben kamenček v čevlju ideološkega.

Literatura

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BLOMMAERT, Jan, 2010: *The Sociolinguistics of Globalisation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Ljubljana.
- DULAR, Janez, 1974: Zvrstnost slovenskega jezika. Tine Logar (ur.): *Slovenski jezik, literatura in kultura. Informativni zbornik*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 57–74.
- JESENŠEK, Marko (ur.), 2012: *Večno mladi Htinj. Ob 80-letnici Janka Čara*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- KALIN GOLOB, Monika, 1996: *Jezikovna kultura in jezikovni kottički*. Ljubljana: Jutro.
- KIDRIČ, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.
- OREŠNIK, Janez, 2010: Dvoje iz jezikoslovja. Dušan Nečak (ur.): *Pogledi, Humanistika in družboslovje v prostoru in času*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 130–147.
- PETRIČ, Tanja, 2006: *Ne tu ne tam. Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Prevedla Maja Đukanović. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- POHLIN, Marko, 2003: *Kraynska grammatika. Bibliotheca carniolae*. Znanstvenokritična izdaja. Prevedla Jože Stabej in Luka Vidmar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠKILJAN, Dubravko, 2002: *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VIDMAR, Josip, 1932: *Kulturni problem slovenstva*. Ljubljana.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1999: Mnogi danes ne znajo ali nočejo biti v svojem jeziku. *Delo, Književni listi*, 15. 4. 1999. Intervju, spraševal Peter Kolšek.